

એકમ : ૨ ગુજરાતી ભાષાનો વિકાસ

પ્રકરણની રૂપરેખા

- ૨.૦ હેતુઓ
- ૨.૧ પ્રસ્તાવના
- ૨.૨ ગુજરાતી ભાષાનો વિકાસ
- ૨.૨.૧ ગુજરાતી ભાષાના વિકાસની બીજી ભૂમિકા
- ૨.૨.૧.૧ ધ્વનિગત લક્ષણો
- ૨.૨.૧.૨ વ્યાકરણગત લક્ષણો
- ૨.૨.૧.૩ શબ્દભંડોળ
- * (તમારી પ્રગતિ ચકાશો - ૧, ૨, ૩)
- ૨.૨.૨ ગુજરાતી ભાષાના વિકાસની ત્રીજી ભૂમિકા
- ૨.૨.૨.૧ ધ્વનિગત લક્ષણો
- ૨.૨.૨.૨ વ્યાકરણગત લક્ષણો
- ૨.૨.૨.૩ શબ્દભંડોળ
- * (તમારી પ્રગતિ ચકાસો - ૪)
- ૨.૩ સારાંશ
- ૨.૪ કેટલાંક ઉપયોગી પુસ્તકો
- ૨.૫ 'તમારી પ્રગતિ ચકાસો'ના જવાબો
- ૨.૬ સ્વાધ્યાય

૨.૦ હેતુઓ

- આ એકમમાં ગુજરાતી ભાષા ક્યારે અને કઈ કઈ ભાષાઓથી જુદી પડી તેની ઐતિહાસિક ભૂમિકાનો પરિચય કરશો.
- મુસલમાનોના શાસન પછી ગુજરાતમાં થયેલાં રાજકીય, સામાજિક ભાષાને લગતાં પરિવર્તનની જાણકારી મેળવશો.
- નરસિંહ, ભાલણ, મીરાં, અખાના સાહિત્યમાંથી ભાષાનો અભ્યાસ કરશો.
- ગુજરાતી ભાષાના વિકાસની બીજી ભૂમિકામાં ધ્વનિગત, વ્યાકરણગત અને શબ્દભંડોળમાં કેવાં પરિવર્તનો થયાં એની માહિતી પ્રાપ્ત કરશો.
- ગુજરાતી ભાષાના વિકાસની ત્રીજી ભૂમિકામાં – સત્તરમી સદીના ઉત્તરાર્ધથી લઈને અર્વાચીન ગુજરાતી ભાષાએ કઈ રીતે વિકાસ કર્યો – કેવાં કેવાં પરિવર્તનો થયાં એની વિગતોથી વાકેફ થશો.
- ગુજરાતી ભાષાના શબ્દભંડોળમાં કેવા કેવા શબ્દો કઈ કઈ ભાષામાંથી ઉમેરાયા એ વિશે પણ જાણશો.

૨.૧ પ્રસ્તાવના :

ગુજરાતી ભાષાનો ઉદ્ભવ – અપભ્રંશમાંથી થયો – વિદ્વાનો – અગિયારમી સદીથી ચૌદમી સદીની આ ભાષાભૂમિકાને – 'પ્રથમ ભૂમિકા' તરીકે ઓળખાવે છે.

ત્યાર પછી ગુજરાતી ભાષાનો વિકાસ થાય છે – એ ભાષાભૂમિકાનો – વિકાસનો બીજો

તબક્કો છે. જે લગભગ પંદરમી સદીથી શરૂ થયેલો મનાય છે. પંદરમી સદીથી હાલનો ગુજરાતનો પ્રદેશ વધારે સ્પષ્ટ રીતે આકારિત થાય છે. બદલાયેલી રાજકીય પરિસ્થિતિને લીધે ગુજરાત અત્યારના રાજસ્થાનથી અલગ પ્રદેશ થયો અને રાજસ્થાની કરતાં ગુજરાતી ભાષાનું અલગ સ્વતંત્ર રૂપ પણ ઘડાવા લાગ્યું. આમ ગુજરાતી ભાષાનો ધીમેધીમે વિકાસ થયો. બીજી રીતે કહીએ તો, પંદરમી સદીથી આજ સુધી એમાં કેટલાક ફેરફારો થયા. આ વિકાસને, એના તબક્કાને (૧) ગુજરાતી ભાષાના વિકાસની બીજી ભૂમિકા અને (૨) ગુજરાતી ભાષાના વિકાસની ત્રીજી ભૂમિકા તરીકે અભ્યાસીઓએ ઓળખાવી છે.

આ એકમમાં આપણે ગુજરાતી ભાષાના વિકાસની બીજી ભૂમિકા અને ગુજરાતી ભાષાના વિકાસની ત્રીજી ભૂમિકા વિશે વિગતે અભ્યાસ કરીશું.

ગુજરાતી ભાષાના વિકાસની બીજી અને ત્રીજી ભૂમિકામાં ઉચ્ચારણની રીતે, વ્યાકરણની રીતે, શબ્દભંડોળની રીતે થયેલાં પરિવર્તનોને નોંધીને ગુજરાતી ભાષા એની પહેલી ભૂમિકા કરતાં કેવી રીતે વિકસતી ગઈ એ વાતને અહીં સ્પષ્ટ કરવાનો હેતુ છે.

૨.૨ ગુજરાતી ભાષાનો વિકાસ

૨.૨.૧ ગુજરાતી ભાષાના વિકાસની બીજી ભૂમિકા

ગુજરાતીભાષાના ઉદ્ભવ સમયે ગુજરાતમાં જે રાજકીય અને સામાજિક પરિસ્થિતિ હતી તેની અસર તત્કાલીન ભાષા ઉપર પડેલી જોઈ શકાય છે. ત્યારબાદ ઈ.સ. ૧૨૯૭માં ગુજરાત ઉપર અલ્લાઉદ્દીન ખીલજીએ આક્રમણ કર્યું અને રાજકીય પરિસ્થિતિ બદલાય છે. ગુજરાતમાં મુસ્લિમ રાજ્યનો અમલ શરૂ થાય છે. ગુજરાત પ્રદેશ મુસલમાનોના સંપર્કમાં મુકાય છે. એટલું જ નહિ, ગુજરાત ઉપર મુસલમાન સૂબાઓનું શાસન સ્થાપિત થાય છે. આ સાથે જ રાજ્યવહીવટની ભાષા ફારસી બને છે.

ત્યાર પછી ઈ.સ. ૧૪૦૭માં ગુજરાતમાં મુસ્લિમની સ્વતંત્ર સલ્તનત સ્થપાય છે, તેથી દિલ્હી સાથે તેનો સંબંધ ઓછો થાય છે. તો એ પછીનો મહત્ત્વનો ઘટનાક્રમ એટલે ઈ.સ. ૧૪૧૧માં ગુજરાતની રાજધાની પાટણથી અમદાવાદ આવે છે. અમદાવાદ રાજ્યની રાજધાનીનું શહેર બને છે. આ સાથે અમદાવાદ હવે ગુજરાતની પ્રવૃત્તિઓમાં કેન્દ્ર સ્થાને આવે છે. આ રીતે ક્યારેક

ગુજરાત-રાજસ્થાન એક હતા તે દૂર ખસે છે - રાજસ્થાન અને રાજપૂત રાજાઓ દિલ્હીથી નજીક રહે છે અને ત્યાંની ભાષાનો પ્રભાવ ઝીલે છે. આમ, ગુજરાતની અને રાજસ્થાનની ભાષાઓ અલગ પડવા લાગે છે.

બદલાયેલી રાજકીય પરિસ્થિતિને લીધે મુસ્લિમ શાસનનો પ્રારંભ થયો - આની સામે સાંસ્કૃતિક વારસાને બચાવવાના પ્રયાસો શરૂ થયા - ભારતીય સંસ્કારનો વારસો સાચવવાનું કાર્ય ભારતીય ભાષાઓએ ઉપાડી લીધું. તેથી પ્રાદેશિક ભાષામાં સાહિત્ય લખાવા લાગ્યું. જેનાથી જુદીજુદી પ્રાદેશિક ભાષાનો વિકાસ થયો.

ગુજરાતી - રાજસ્થાની - માળવી જૂથમાંથી સૌથી પહેલાં જયપુરી ઈ.સ. પંદરમા શતકના આરંભમાં છૂટી પડે છે. ત્યાર પછી પંદરમી સદીમાં જ ગુજરાતી, મારવાડી અને માળવી પણ જુદી પડે છે. આ રીતે, પંદરમી - સોળમી સદીથી એટલે કે નરસિંહ - ભાલણના સમયથી ગુજરાતી લગભગ આજની ગુજરાતી તરીકે વિકસવા લાગે છે. આ ગુજરાતીની બીજી ભૂમિકાનો સમય ઈ.સ. પંદરમી સદીથી સત્તરમી સદીના પૂર્વાર્ધનો ગણવામાં આવ્યો છે. બીજી રીતે કહીએ તો, નરસિંહ મહેતાથી અખાના સર્જનકાળ સુધીનો સમય - આ બીજી ભૂમિકાનો ગણી શકાય.

(ઈ.સ. ૧૪૧૪ - ઈ.સ. ૧૪૮૦ આશરે)

નરસિંહ મહેતાને ગુજરાતી ભાષાના 'આદિકવિ' ગણવામાં આવ્યા છે. નરસિંહનાં પદો પંદરમી સદીના ઉત્તરાર્ધના સમયનાં છે. જે પહેલાં તો લોકકંઠે સચવાયેલાં રહ્યાં છે - એ મળે છે, પછી સંશોધનકર્તાઓએ હસ્તપ્રતોના આધારે નરસિંહ મહેતાના સમયની ગુજરાતી ભાષાનો અભ્યાસ કર્યો છે. એના ઉપરથી ખ્યાલ આવે છે કે છેક નરસિંહ મહેતાના સમયની ગુજરાતી

ભાષા હાલની ગુજરાતી સાથે ઘણું સામ્ય ધરાવે છે. કેટલાંક ઉદાહરણો જોઈએ.

- 'સખી આજની ઘડી રળિયામણી રે, મારો વ્હાલોજી આવ્યાની વધામણી.'
- 'હળવે હળવે હળવે હરજી, મારે મંદિર આવ્યા રે.'
- 'જાગો જાગો રે શામળા, જગાવે જશોદા માત,
જાગો રે સહુજન જાગિયા, જાગોને હુએ પ્રભાત.'
- 'ગામ તળાજામાં જન્મ મારો થયો, ભાભીએ 'મૂર્ખ' કહી મહેણું દીધું
વચન વાગ્યું, એક અપૂજ શિવલિંગનું વંન માંહે જઈ પૂજન કીધું.'

આ અર્થમાં પણ નરસિંહ મહેતા ગુજરાતી ભાષાના પ્રથમ કવિ હોવાના હકદાર બની રહે છે.

નરસિંહ મહેતાની જેમ ભાલણ (પંદરમી સદીનો ઉત્તરાર્ધ-૧૬મી સદીનો પૂર્વાર્ધ) પણ આ

સમયગાળાને મહત્ત્વના સર્જક લેખે ઇતિહાસમાં સ્થાન ધરાવે છે. એમનાં આખ્યાનો – ‘નલાખ્યાન’, ‘રામવિવાહ’, ‘ધ્રુવાખ્યાન’ તેમજ ‘દશમસ્કંધ’માં જે ભાષા સચવાય છે, એ ભાષામાં આજની ગુજરાતીનાં કેટલાંક લક્ષણો જોવા મળે છે. કેટલાંક ઉદાહરણો જોઈએ.

- ‘નારી કોએ નહીં તુજ સરખી,
નર નહીં કો નળ – તોલિ’ – (‘નળાખ્યાન’-૮)
- પીયુ શું થાશે, આજની રજની મને કયી પેરે જાશે ?
ઝરમર મેહ વર્ષે છે રે ભારી, વીજળી ઝબૂકે ને નિશા અંધારી’ – દશમસ્કંધ

નરસિંહ મહેતા અને ભાલણ સાથે જેનું નામ લેવાય છે એ મીરાં (ઈ.સ. ૧૪૮૮ – ઈ.સ. ૧૫૬૩-૧૫૬૫) – નરસિંહ-ભાલણ પછી થઈ ગયાં. મીરાંએ મારવાડી અને ગુજરાતી ભાષામાં કવિતાઓ કરી છે. મીરાંની કવિતામાં મારવાડીનાં લક્ષણોનું કારણ એ છે કે, મીરાંનું મૂળ નિવાસ રાજસ્થાનનું મારવાડ છે, જ્યારે જીવનની ઉત્તરાવસ્થામાં એ ગુજરાતના દ્વારિકામાં આવીને વસ્યાં છે. તેથી ગુજરાતી ભાષામાં પદો પણ મળે છે; કેટલાંક ઉદાહરણો જોઈએ.

- ‘પ્રેમની, પ્રેમની, પ્રેમની રે, મને લાગી કટારી પ્રેમની.
જળ જમુનાનાં ભરવા ગયાં’તાં, હતી ગાગર માથે હેમની રે.
- કોઈ માધવ લ્યો, હાં રે માધવ લ્યો’ વેચંતી વ્રજનારી રે.
માધવને મટુકીમાં ઘાલી ગોપી લટકે મટકે ચાલી રે.
- ‘ગોવિંદો પ્રાણ અમારો રે, મને જળ લાગ્યો ખારો રે.’
- ‘હે રી મેં તો દરદદીવાની મેરા દરદ ન જાને કોઈ.’

ગુજરાતી ભાષાનો વિકાસ – એની બીજી ભૂમિકા અખાના સર્જનકાળ સુધીનો ગણાય છે. અખાની (આશરે ઈ. ૧૫૮૧થી ૧૬૫૬) ભાષા અત્યારની ગુજરાતી ભાષા સાથે ઘણું સરખાપણું ધરાવે છે. કેટલાંક ઉદાહરણો જોઈએ.

- એક મૂરખને એવી ટેવ પથ્થર એટલા પૂજે દેવ,
વેશ ટેક તે આડી ગલી, પેઠો તે ન શકે નીકળી.
- દેહાભિમાન હતું પાશેર, વિદ્યા મળતાં વાધ્યું શેર,
ચર્યા વદતાં તોલું થયો, ગુરુ થયો ત્યાં મણમાં ગયો.

૨.૨.૧.૧ ગુજરાતી ભાષાના વિકાસની બીજી ભૂમિકાના ધ્વનિગત લક્ષણો

ગુજરાતી ભાષાના વિકાસની બીજી ભૂમિકા – પંદરમી સદી પછી અને સત્તરમી સદીનો પૂર્વાર્ધ – દરમિયાન લખાયેલી સાહિત્યની કૃતિઓની ભાષાનો અભ્યાસ કરતાં તેમાં નીચેનાં ધ્વનિગત લક્ષણો જુદાં પડે છે. પ્રથમ ભૂમિકામાં જે રીતે ઉચ્ચારણ થતું હતું તેનાથી જુદું ઉચ્ચારણ આ બીજી ભૂમિકામાં ખાસ નોંધપાત્ર બને છે.

૧. 'અઈ' અને 'અઉ' એ સ્વરયુગ્મોને બદલે 'ઈ' અને 'ઉ' લખાયેલા મળે છે. પણ એમાં 'અઈ'નું ઉચ્ચારણ 'એ' અને 'અઉ'નું ઉચ્ચારણ 'ઓ' થાય છે. આથી 'પઈસઈ' પરથી 'પેસે' એમ પ્રચલિત બને છે. આવાં અન્ય ઉદાહરણો 'બઈસઈ' પરથી 'બેસે', અને 'વઈર' પરથી 'વેર' એવા શબ્દો બને છે અને એમ ઉચ્ચાર થાય છે, તો, 'ચઉક' પરથી 'ચોક' 'ગઉખ' પરથી 'ગોખ' એવા શબ્દો બને છે. આમ, પહોળા 'એ' અને 'ઓ' (જેને 'વિવૃત્ત' એમ 'પારિભાષિક રીતે કહેવાય છે) એ ગુજરાતી ભાષાની એક આગવી - ધ્વનિગત લાક્ષણિકતા બની રહે છે.
૨. બીજા અક્ષરમાં 'આ' હોય ત્યારે પહેલા અક્ષરના 'આ'નો 'અ' થાય છે. જેમ કે, ઉદાહરણ રૂપે 'આણાવઈ'નું 'અણાવે' 'આગાસ'નું 'અગાસ', 'આષાઢ'નું અષાઢ વગેરે.
૩. શબ્દના અંતે આવતો અનત્ય 'ઈ' અને 'ઉ'નો 'અ' થાય છે.
જેમ કે, 'લિખઈ'નું લખે, 'મલઈ'નું મળે, 'છુરઉ'નું છરો. તથા
આ રીતે હ્રસ્વ 'ઈ' અને 'ઉ'નો લોપ આ ભૂમિકામાં થવાની શરૂઆત થાય છે.
૪. ગુજરાતી ભાષામાં - સંસ્કૃત અને ફારસી આદિ ભાષામાંથી આવેલા શબ્દોના જોડાક્ષરોને સરળ કરીને વપરાવાનું વલણ વધે છે. જેમ કે, 'વ્રત'નું 'વરત', 'કર્મ'નું 'કરમ', 'ધર્મ'નું 'ધરમ', 'તર્ક'નું 'તરક', 'સૂત્ર'નું 'સૂતર' વગેરે
૫. શબ્દની વચ્ચે બે સ્વરના મધ્યમાં 'લ'ને બદલે 'ળ' ઉચ્ચારવો શરૂ થાય છે. જેમ કે, 'મિલઈ'નું 'મળે', 'ચલઈ'નું 'ચળે', 'કાલઉ'નું 'કાળો' વગેરે.

૨.૨.૧.૨ ગુજરાતી ભાષાના વિકાસની બીજી ભૂમિકાનાં વ્યાકરણગત લક્ષણો

- (૧) નકાર માટે વપરાતો 'મ'નો વપરાશ ઓછો થાય છે, તેના સ્થાને 'ન'નો વપરાશ શરૂ થાય છે. દા. ત. 'મ' કરી'ના બદલે ન કરી. 'મ આપઉ'નું 'ન આપઉ' વગેરે.
- (૨) કર્મણિનું 'આ' પ્રત્યયવાળું નવું રૂપ વપરાવું શરૂ થાય છે. જેમ કે, 'કરીઈ'ને બદલે 'કરાય.' 'લખિઈ'ને બદલે 'લખાય.' એવાં રૂપો પ્રચલિત બને છે.
- (૩) વર્તમાનકાળના પ્રથમ પુરુષ બહુવચનનું 'ઈએ' - પ્રત્યય વપરાવો શરૂ થાય છે. ઉદાહરણ રૂપે - બોલીએ છીએ, ખાઈએ છીએ, સાચવીએ છીએ વગેરે.
- (૪) 'પણઉ' અને 'હાર' પ્રત્યયો વપરાવા લાગે છે. 'વિશ્વાસપણઉ', 'પૌરુષપણઉ', 'સૌભાગ્યપણઉ' ('પણઉ' પરથી પછી 'પણું' થયું જેમ કે, 'સૌભાગ્યપણું'); તો 'હાર' પ્રત્યય લગાવવાથી બનેલા શબ્દોનો વપરાશ વધે છે. જેમ કે, 'પાલણહાર', 'તારણહાર', 'દેણહાર' વગેરે.

૨.૨.૧.૩ ગુજરાતી ભાષાના વિકાસની બીજી ભૂમિકાનું શબ્દભંડોળ

આ સમયગાળામાં - પુરાણો સાથેના સંપર્કને લીધે સંસ્કૃત તત્સમ્ શબ્દો તથા સમાસનો વપરાશ ઘણો થયેલો જોવા મળે છે.

જેમ કે, 'કર્ણ', 'હસ્ત', 'પક્ષી', 'નયન', 'કર્મ', 'મિષ્ટ', 'પૃચ્છા', 'પ્રીતિ', 'નીતિ', 'બલિષ્ઠ' એમ - ઘણા સંસ્કૃત તત્સમ્ શબ્દોનો વપરાશ શરૂ થાય છે.

તો, ગુજરાતીમાં મુસ્લિમોના - વેપારી સંબંધોને કારણે, તેમજ પછીથી મુસ્લિમશાસનને લીધે - અરબી-ફારસી ભાષામાંથી કેટલાક શબ્દો ગુજરાતીમાં ઉમેરાયા છે. રાજ્ય વહીવટ, કાયદા-કાનૂન, ખાન-ખાન, પોશાક, રાચરચીલાને લગતા અનેક શબ્દો ગુજરાતીમાં ઉમેરાતાં ગુજરાતી ભાષાનો જ ભાગ બની રહ્યા છે.

- (૧) રાજ્ય વહીવટ- શાસનને લગતા : જિલ્લો, તાલુકો, ઇલાકો, મુકદ્દમો, અદાલત, કાનૂન, ઈનસાફ, કારભાર, ફરમાન, પરવાનો વગેરે.

- (૨) હોદાઓને લગતા : કાજી, વજીર, બક્ષી, સૂબો, દીવાન, કારકુન, બાદશાહ, બેગમ વગેરે.
- (૩) શસ્ત્રો-સરંજામને લગતા : શમશેર, મ્યાન, તીર, ખંજર, તોપ, તમંચો, ચાકુ વગેરે.
- (૪) બાંધકામને લગતા : કિલ્લો, મહેલ, દીવાલ, દરવાજો, મિનારો, હોજ, બુરજ વગેરે
- (૫) વેપારને લગતા : સોદો, ગુમાસ્તો, માલિક, દસ્તાવેજ વગેરે
- (૬) ખાન-પાનને લગતા : હલવો, શરબત, જલેબી વગેરે
- (૭) મોજશોખને લગતા : અત્તર, સુરમો, જલસો વગેરે.
- (૮) આરોગ્યને લગતા ; દવા, રોગ, દરદ, દરદી, ઇલાજ વગેરે
- (૯) પોશાકને લગતા : પાયજામો, ખમીસ, કુરતો, ઈજાર, ઝબ્તો, રૂમાલ વગેરે
- (૧૦) શિક્ષણને લગતા : તાલીમ, મદ્રેસા, ઉસ્તાદ વગેરે
- (૧૧) સંગીતને લગતા : શરણાઈ, દિલરુબા, સતાર વગેરે
- (૧૨) રોજિંદા વ્યવહારને લગતા : ખબર, જરૂર, યાદ, નજર, દુનિયા, ખરું વગેરે.

* તમારી પ્રગતિ ચકાસો-૧

૧. નીચેનાં વિધાનો ખરાં છે કે ખોટાં તે કહો, ખોટાં વિધાનો હોય તો સુધારીને ફરી લખો.

૧. ગુજરાતમાં મુસ્લિમ શાસનમાં રાજ્યવહીવટની ભાષા અંગ્રેજી થાય છે.
૨. ગુજરાતમાં ઈ.સ. ૧૪૦૭માં મુસ્લિમ સલ્તનત સ્થપાય છે.
૩. ગુજરાતની રાજધાની અમદાવાદથી પાટણ બને છે.
૪. ગુજરાતી ભાષા - જયપુરી, માળવી, મારવાડીમાંથી સ્વતંત્ર થયેલી છે.
૫. ગુજરાતી બીજી ભૂમિકાનો સમય ઈ.સ. પંદરમી સદીથી સત્તરમી સદીનો પૂર્વાર્ધ છે.
૬. ગુજરાતી ભાષાના આદિકવિ નરસિંહ મહેતા ગણાય છે.
૭. 'હળવે હળવે હળવે હરજી, મારે મંદિર આવ્યા રે' - આ પદ મીરાંબાઈનું છે.
૮. નરસિંહ, ભાલણ, મીરાં, અખો - આ ગાળાનાં મહત્ત્વના સર્જકો નથી.
૯. મીરાંબાઈનાં કેટલાંક પદો ઉપર મારવાડી ભાષાની અસર છે.
૧૦. 'ગોખ' શબ્દ 'ગઉખ' પરથી બનેલો છે.
૧૧. 'આષાઢ'નું 'અષાઢ' એ 'અ'નો 'આ' થવાથી બન્યો છે.
૧૨. અનત્ય 'ઈ'નું પરિવર્તન - 'મિલઈ'નું 'મળે' થાય.
૧૩. કર્મણિનું 'આ' પ્રત્યયવાળું રૂપ આ ભૂમિકામાં વપરાતું શરૂ થાય છે.
૧૪. 'પણું' એ 'પણઉ' પરથી આવેલું છે.
૧૫. 'હાર' પ્રત્યયનો ઉપયોગ આ ભૂમિકામાં વધારે પ્રચલિત થયાનું મનાય છે.

* તમારી પ્રગતિ ચકાસો-૨

૨. નીચેનાં વાક્યોમાંથી ફરસી મૂળના ગુજરાતી ભાષામાં વપરાતા શબ્દો શોધો.

- (૧) બિસ્મીલ્લાખાન શરણાઈના ઉસ્તાદ હતા.
- (૨) બાદશાહે ફરમાન કર્યું કે, માલિકને પકડી લાવો.
- (૩) મહેલના દરવાજા ઊંચા હતા.
- (૪) અમલદારે માલિકને કચેરીએથી પરવાનો મેળવવા ફરમાન કર્યું.
- (૫) દરદીના રોગનો ઇલાજ નહોતો.

જોડકાં જોડો

અ	બ
(૧) નરસિંહ મહેતા	(૧) ગોવિંદો પ્રાણ અમારો...
(૨) મીરાંબાઈ	(૨) નારી કોએ નહીં તુજ સરખી
(૩) ભાલણ	(૩) સખી આજની ઘડી રળિયામણી રે,
(૪) અખો	(૪) દેહાભિમાન હતું પાશેર

૨.૨.૨ ગુજરાતી ભાષાના વિકાસની ત્રીજી ભૂમિકા

ગુજરાતી ભાષાના વિકાસના બે તબક્કામાંથી પ્રથમ તબક્કાની વાત આપણે આગળ જોઈ ગયા. અહીં સત્તરમી સદીના પૂર્વાર્ધ પછી એટલે કે, સત્તરમી સદીના ઉત્તરાર્ધથી આજ સુધી ગુજરાતી ભાષા વિકાસના બીજા તબક્કાનો અભ્યાસ કરવાનો છે. આમ, આ ત્રીજી ભૂમિકા એટલે સત્તરમી સદીના ઉત્તરાર્ધથી આજ સુધીના ગુજરાતીનો સમયગાળો.

ગુજરાતીનો વિકાસ ત્રીજી ભૂમિકામાં ઉચ્ચારણની રીતે, વ્યાકરણની રીતે અને શબ્દભંડોળની રીતે બીજી ભૂમિકા કરતાં કેવી રીતે જુદો છે. બીજા શબ્દોમાં, ગુજરાતી ભાષાના વિકાસની બીજી ભૂમિકા કરતાં કેવી રીતે - ત્રીજી ભૂમિકામાં વિકસતી ગઈ એ વાતને ઉદાહરણો વડે સ્પષ્ટ કરવાનો પ્રયાસ છે.

બીજી ભૂમિકામાં ગુજરાતી ભાષામાં જે લક્ષણો વિકસતાં બતાવ્યાં છે તે - સત્તરમી સદીના પૂર્વાર્ધ સુધીમાં ભાષાનાં સ્થિર અંગ રૂપ બની જાય છે અને સત્તરમી સદીના ઉત્તરાર્ધથી (એટલે ઈ.સ. ૧૬૫૦ પછી) વિશ્વનાથ જાની, પ્રેમાનંદના સમયથી લગભગ આજે જોવા મળતી ગુજરાતી ભાષાનું સ્વરૂપ જોવા મળે છે. પછી અંગ્રેજી શાસનને લીધે - અંગ્રેજી ભાષાના સંપર્કને કારણે ગુજરાતી ભાષાના શબ્દભંડોળ, રૂઢિપ્રયોગો, વાક્યરચનાઓ પણ ગુજરાતીમાં પ્રવેશ્યાં છે. આપણે વિષયની સીમામાં રહીને - ધ્વનિગત લક્ષણો, વ્યાકરણગત લક્ષણો અને શબ્દભંડોળનો વિગતે અભ્યાસ કરીએ.

૨.૨.૨.૧ ગુજરાતી ભાષાના વિકાસની ત્રીજી ભૂમિકાનાં ધ્વનિગત લક્ષણો

ગુજરાતી ભાષાના વિકાસની ત્રીજી ભૂમિકા દરમિયાન બીજી ભૂમિકા કરતાં ધ્વનિગત (ઉચ્ચારણગત) લક્ષણો જુદાં પડે છે. ત્રીજી ભૂમિકામાં નીચે મુજબનાં ધ્વનિગત લક્ષણો ખાસ ધ્યાનપાત્ર બને છે.

૧. આ સમયગાળાનું મહત્વનું લક્ષણ તે અંત્ય 'અ'નો લોપ થાય છે. એટલે શબ્દના અંતે આવતો 'અ' સ્વર બોલાતો બંધ થાય છે. જેમ કે, 'રમત' એમ લખાય છે, પણ ઉચ્ચારાય છે 'રમત્' એટલે કે 'અ' સંભળાતો નથી. અન્ય ઉદાહરણ, રામ્, યોગ્, રાગ્ વગેરેમાં 'અ' સ્વરનું ઉચ્ચારણ થતું નથી.
૨. મધ્યકાલીન ગુજરાતીમાં માત્ર 'સ' જ વપરાશમાં હતો. ત્યારબાદ અર્વાચીન ગુજરાતીમાં 'સ' ઉપરાંત 'શ' ધ્વનિ સ્વતંત્ર રીતે ઉચ્ચારાતો થાય છે. 'કરિસ્યઈ'નું 'કરશે' 'કસિઉ'નું 'કશું' 'કસ્યું'નું 'કશું', 'સિઉ'નું 'શું', 'સ્યું'નું 'શું', 'સિયાળો'નું 'શિયાળો', 'સેઈ'નું 'શેઈ', 'દોસી'નું 'દોશી' એમ ઉચ્ચારવા શરૂ થયા.
જ્યારે 'ષ' માત્ર સંસ્કૃતમાંથી સીધા ઉછીના લીધા હોય તેવા શબ્દોના લેખનમાં સચવાયો છે. જેમ કે, 'જ્યોતિષ', 'માનુષ' વગેરે.
૩. 'હ' કે 'હિ' કે 'હુ'નો ઉચ્ચાર 'હે' કે 'હો' થવાનું શરૂ થાય છે. જેમ કે 'બહિરઉ'નું 'બહેરું', 'પહરુ'નું 'પહોર', 'પહુલઉ'નું 'પહોળું' વગેરે 'હ'નો ઉચ્ચાર સ્વર સાથે થવા લાગ્યો. જેમ કે, 'બહેન', 'ફહે' વગેરે.
તો ક્યાંક 'હ' ઉચ્ચારતો બંધ થાય છે. જેમ કે, 'બારહ', 'તેરહ', 'ચૌદહ'નું અનુક્રમે બાર, તેર, ચૌદ વગેરે થાય છે.

૨.૨.૨.૨ ગુજરાતી ભાષાના વિકાસની ત્રીજી ભૂમિકાનાં વ્યાકરણગત લક્ષણો

૧. ત્રીજી ભૂમિકાના વ્યાકરણગત લક્ષણોમાં ગુજરાતીમાં બહુવચનનો 'ઓ' પ્રત્યય ઉમેરાય છે. દા. ત. 'છોકરા'ને બદલે 'છોકરાઓ', 'ઘોડા'ને બદલે 'ઘોડાઓ' એમ ઉચ્ચારાય છે. આ રીતે બહુવચન માટે બે-બે પ્રત્યયોનો વપરાશ શરૂ થાય છે અને એ વ્યાપક બને છે.
૨. 'માં + આવ' જેવી વાક્યરચના થવા લાગે છે. દા. ત. લખવામાં આવશે, કહેવામાં આવ્યું, બોલવામાં આવશે, કરવામાં આવ્યું, વગેરે...
૩. અંગ્રેજીના 'to take'ના ગુજરાતી ભાષાતંત્ર રૂપે 'લેવું' શબ્દ અનેક જગ્યાએ વપરાતો થયો. જેમ કે, સોગંદ લેવાય, પગલાં લેવાય, ભોજન લેવાય એવા પ્રયોગો થવા લાગે છે.

૨.૨.૨.૩ ગુજરાતી ભાષાના વિકાસની ત્રીજી ભૂમિકાનું શબ્દભંડોળ

- સત્તરમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં અંગ્રેજી શાસનને લીધે – અંગ્રેજી ભાષાના અનેક શબ્દો ગુજરાતીમાં આવ્યા અને સ્થિર થયા. રાજ્યવહીવટ, ખાન-પાન, કેળવણી, પોશાક, બાંધકામ, વિજ્ઞાન, આરોગ્ય વગેરેને લગતા શબ્દો અંગ્રેજીમાંથી આવ્યા અને ગુજરાતીમાં પ્રચલિત થયા.
- રાજ્ય વહીવટ : ગવર્નમેન્ટ, ગવર્નર, પાર્લામેન્ટ, કોર્ટ, કલેક્ટર, કોર્પોરેટર, કોર્પોરેશન, કલાર્ક, બોર્ડ, મિટિંગ, કમિટી, જજ, હઈકોર્ટ, સુપ્રિમકોર્ટ વગેરે.
- કેળવણી : કૉલેજ, યુનિવર્સિટી, પ્રોફેસર, લેકચરર, રજિસ્ટ્રાર, લાઇબ્રેરી, મેગેઝિન, ડિક્શનરી, સ્કૂલ, ટીચર, હેડમાસ્ટર, સેનેટ, ક્લાસ, પ્રિન્સિપાલ વગેરે.
- પોશાક : પેન્ટ, શર્ટ, ટાઈ, ટાઈપિન, સૂટ, સેન્ડલ, શૂઝ
- બાંધકામ : કન્સ્ટ્રક્શન, કોન્ટ્રાક્ટર, બિલ્ડિંગ, મેન્શન, હોમ્સ, હાઉસ, મટીરિયલ વગેરે
- વિજ્ઞાન : કેમેસ્ટ્રી, બાયોલોજી, ફિઝિક્સ, ટેલિફોન, ટેલિવિઝન, કાર, મશીન, ટ્રેન, એરોપ્લેન, કમ્પ્યુટર, મોબાઇલ, રીમોટ કન્ટ્રોલ, એરકન્ડિશનર, એરોપ્લેન, જેટ વગેરે.
- આરોગ્ય : ડૉક્ટર, નર્સ, હોસ્પિટલ, વોર્ડ, ટાઇફોઇડ, કેન્સર, ઇન્ફેક્શન, સીરિંજ, મેડિસિન વગેરે.

- ગુજરાતમાં પોર્ટુગીઝોએ કેટલાક ભાગમાં – દીવ, દમણ વગેરેમાં શાસન કર્યું તેને લીધે પોર્ટુગીઝ ભાષામાંથી કેટલાક શબ્દો ગુજરાતી ભાષામાં આવ્યા છે. જેમ કે, આફ્રુસ, અનાનસ, કોફી, કાજુ, તમાકુ, બટાટા, ઇજનેર, મેજ, મોસંબી, બાલદી, પાટલૂન, કપ્તાન, મિસ્ત્રી વગેરે
- અર્વાચીન ભારતીય ભાષાઓમાંથી આવેલા શબ્દો :

મરાઠી : ગુજરાતમાં થોડો સમય મરાઠાઓનું શાસન રહ્યું. આ ઉપરાંત – પડોશી રાજ્ય હોવાને લીધે કેટલાંક મરાઠી ભાષાના શબ્દો ગુજરાતી ભાષામાં આવ્યા છે. જેમ કે, 'આઈ', 'ટકાઉ', 'પંત', 'હલકટ', 'નિમણૂક', 'માંગ', 'લબાડ' વગેરે

બંગાળી : 'મહાશય', 'બાબુ', 'બાની', 'રૂપસી', 'શ્રીયુત' વગેરે.

હિંદી : 'બાલ', 'બત્તી', 'આબાદી', 'શહીદ', 'જિંદગી', 'મંજિલ', 'શાયર', 'ગાયકી' વગેરે
દક્ષિણ ભારતીય : ભાષાઓના શબ્દો
(કન્નડ / તેલુગુ / આંધ્ર)
તેલુગુ / કન્નડ : 'વકટ', 'લેણ', 'મૂર', 'નાર', 'કાલવવું' 'એલચી', 'કંઠારવું', 'ચકી', 'ઢબુ', 'દાટા', 'પૈકી', ફૂરચો વગેરે.

* તમારી પ્રગતિ ચકાસો-૪

૧. અંત્ય 'અ' સ્વરનો લોપ થતો હોય એવા શબ્દોની યાદી કરો.
૨. 'સ'ના બદલે 'શ'નું ઉચ્ચારણ થતું હોય એવા પાંચ શબ્દો લખો.
૩. 'બારહ'નું 'બાર' એ કયા પ્રકારનું પરિવર્તન છે.
૪. ગુજરાતી ભાષાના વિકાસની ત્રીજી ભૂમિકાના વ્યાકરણગત લક્ષણો નોંધો.
૫. અંગ્રેજીમાંથી ગુજરાતી ભાષામાં વિજ્ઞાન, કેળવણી, આરોગ્યને લગતા શબ્દો કયા કયા છે; તેની યાદી કરો.
૬. નીચેના શબ્દો કઈ ભાષામાંથી ગુજરાતીમાં આવેલા છે; તે જણાવો.
શ્રીયુત, લબાડ, ટકાઉ, ગાયકી, ઢબુ, કાલવવું, બાલદી, બટાટા, સેન્ડલ, હાઈકોર્ટ, સીરિંજ

૨:૩ સારાંશ :

ગુજરાતી ભાષાનો ઉદ્ભવ – અપભ્રંશમાંથી થયો – જેનો સમય અગિયારમી સદીથી ચૌદમી સદી સુધીનો છે. જે ગુજરાતી ભાષાની પ્રથમ ભૂમિકા છે. ત્યાર બાદ બદલાયેલી રાજકીય પરિસ્થિતિઓને લીધે ચૌદમી-પંદરમી સદીમાં ગુજરાતી ભાષા, જયપુરી, રાજસ્થાની, માળવીથી જુદી પડે છે. ત્યાર પછી ગુજરાતી ભાષામાં ઘણાં પરિવર્તનો આવે છે.

ગુજરાતી ભાષાના વિકાસની 'બીજી ભૂમિકા'નો સમય – ઈ.સ. પંદરમી સદીથી સત્તરમી સદીના પૂર્વાર્ધનો ગણાયો છે. જેમાં ધ્વનિગત, વ્યાકરણગત અને શબ્દભંડોળને લગતાં પરિવર્તનો થયાં છે.

જેમાં 'અઈ'નું 'ઈ'; 'અઉ'નું 'ઉ' 'લિખઈ'નું 'લખે' આદિ મહત્ત્વનાં પરિવર્તનો છે. તો બે સ્વરની વચ્ચે આવેલા 'લ'નો ઉચ્ચાર 'ળ' થાય છે. પ્રથમ પુરુષ બહુવચન પ્રત્યય 'ઈએ'નો ઉપયોગ અને 'પાણું' અને 'હાર' જેવા પ્રત્યયોનો વપરાશ શરૂ થાય છે. આ પરિવર્તન દરમિયાન અરબી-

ફારસીના અનેક શબ્દો ગુજરાતી ભાષામાં ઉમેરાય છે અને સ્થિર થાય છે.

ગુજરાતી ભાષાના વિકાસની 'ત્રીજી ભૂમિકા'નો સમય ઈ.સ. સત્તરમી સદીના ઉત્તરાર્ધથી આજ સુધીનો છે. જેમાં, ઉચ્ચારણની રીતે 'સ' અને 'શ'નું પરિવર્તન, મર્મર સ્વરનો વપરાશ અને બહુવચન માટે ઓ પ્રત્યયનો વપરાશ શરૂ થાય છે. તો અંગ્રેજીની અસરને લીધે 'to take'નું 'લેવું' અને 'માં+આવ' 'લખવામાં આવશે' એવી વાક્યરચનાઓનું ચલણ વધે છે.

૨.૪ કેટલાંક ઉપયોગી પુસ્તકો

- (૧) ગુજરાતી ભાષા ઉદ્ભવ - વિકાસ અને સ્વરૂપ
ડૉ. કાન્તિલાલ બળદેવરામ વ્યાસ, યુનિ. ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ, ૧૯૮૫.
- (૨) ભાષા પરિચય અને ગુજરાતીભાષાનું સ્વરૂપ
જયંત કોઠારી, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, ૨૦૦૮
- (૩) ભાષાનો વૈજ્ઞાનિક અભ્યાસ
ડૉ. યોગેન્દ્ર વ્યાસ, પાર્શ્વ પબ્લિકેશન, અમદાવાદ, ૨૦૦૦

૨.૫ તમારી પ્રગતિના જવાબો

* તમારી પ્રગતિના જવાબો-૧

૧. ખરાં-ખોટાં વિધાનો
- (૧) ખોટું.
ગુજરાતમાં મુસ્લિમ શાસનમાં રાજ્યવહીવટની ભાષા ફારસી થાય છે.
- (૨) ખરું
- (૩) ખોટું.
ગુજરાતની રાજધાની પાટણથી અમદાવાદ બને છે.
- (૪) ખરું
- (૫) ખરું
- (૬) ખરું.
- (૭) ખોટું. આ પદ નરસિંહ મહેતાનું છે.
- (૮) ખોટું. નરસિંહ, ભાલાણ, મીરાં, અખો આ સમયગાળાના મહત્ત્વના સર્જકો છે.
- (૯) ખરું
- (૧૦) ખરું
- (૧૧) ખોટું. 'આષાઢ' પરથી 'અષાઢ' એ 'આ'નો 'અ' થવાથી બન્યો છે.
- (૧૨) ખરું
- (૧૩) ખરું
- (૧૪) ખરું
- (૧૫) ખરું

તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબો-૨

ગુજરાતી ભાષા
અને સાહિત્યનો વિકાસ

૨. ફારસી મૂળના ગુજરાતી ભાષામાં વપરાતા શબ્દો.

- (૧) શરણાઈ, ઉસ્તાદ
- (૨) બાદશાહ, ફરમાન, માલિક
- (૩) મહેલ, દરવાજા
- (૪) અમલદાર, માલિક, કચેરી, પરવાનો, ફરમાન
- (૫) દરદી, ઈલાજ

તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબો-૩

અ

બ

- (૧) નરસિંહ મહેતા - સખી આજની ઘડી રળિયામણી
- (૨) મીરાંબાઈ - ગોવિંદો પ્રાણ અમારો
- (૩) ભાલણ - નારી કોએ નહીં તુજ સરખી
- (૪) અખા - દેહાભિમાન હતું પાશેર

તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબો-૪

- (૧) રામ, કામ, યોગ, રમત, જગત
- (૨) શેઠ, શું, શિયાળો, દોશી, કશું
- (૩) અંતે 'હ'નું ઉચ્ચારણ થતું નથી.
- (૪) (૧) બહુવચનનો 'ઓ' પ્રત્યય વપરાવો શરૂ થાય છે.
(૨) 'માં+આવ' જેવી વાક્યરચનાઓ થાય છે.
(૩) 'to take'ના આધારે 'લેવું' એમ પ્રચલિત થાય છે.
- (૫) અંગ્રેજીમાંથી - ગુજરાતી ભાષામાં
વિજ્ઞાનને લગતા શબ્દો : કેમેસ્ટ્રી, બાયોલોજી, સાયન્સ, જેટ વગેરે
કેળવણીને લગતા શબ્દો : કોલેજ, યુનિવર્સિટી, પ્રોફેસર, લાઇબ્રેરી વગેરે
આરોગ્યને લગતા શબ્દો : ડોક્ટર, નર્સ, હોસ્પિટલ, વોર્ડ, મેડિસિન વગેરે
- (૬) શબ્દ ભાષા
શ્રીયુત - બંગાળી
લબાડ - મરાઠી
ટકાઉ - મરાઠી
ગાયકી - હિંદી
ઢબુ - કન્નડ / તેલુગુ
કાલવવું - કન્નડ / તેલુગુ
બાલદી - પોર્ટુગીઝ
બટાટા - પોર્ટુગીઝ
સેન્ડલ - અંગ્રેજી
હાઈકોર્ટ - અંગ્રેજી
સીરિંજ - અંગ્રેજી

૨.૬ સ્વાધ્યાય

- (૧) ગુજરાતી ભાષાના વિકાસની બીજી ભૂમિકા દરમિયાન થયેલા ધ્વનિગત, વ્યાકરણગત પરિવર્તનો ઉદાહરણ સાથે લખો.
- (૨) ગુજરાતી ભાષાના વિકાસની ત્રીજી ભૂમિકા દરમિયાન થયેલા ધ્વનિગત, વ્યાકરણગત પરિવર્તનો સવિસ્તાર બળ.
- (૩) ગુજરાતી ભાષાનું શબ્દભંડોળ પર વિગતે નોંધ લખો.

